

זיוף ספרותי במאה הי"ג:

מאמר תחיית המתים של הרמב"ם

י. ל. טייכר

מתוך מחקר שערכתי על המאמר "תחיית המתים" באתי לידי מסקנה, כי הרמב"ם לא חיבר מעולם מאמר כזה שהוא אינו אלא זיוף. כשתזדמן על ידי שעת הכושר אפרסם את תוצאות החקירה הזאת לכל פרטיה, ואגולל לפני עיני הקוראים פרשה חשובה של היהדות בימי הבינים, אשר הטביעה את חותמה על מחלף הרוח של עמנו במשך הדורות, ואשר עקבותיה ניכרים עוד בימינו אנו. במקום הזה לא אדון אלא בפרט אחד הנטפל לעיקר ההוא, ואשתדל להפיץ אור על שאלת הטקסטים של המאמר "תחיית המתים" ללשוניותיו, שאלה, שזה לא כבר עוררה את תשומת-לבם של החוקרים. כשזנניח את המסקנה, כי המאמר הוא מזויף כבנין - אב, תצא לנו ממילא התולדה, שמקור ערבי של המאמר פרי עטו כביכול של הרמב"ם לא היה במציאות כלל; ולכן מן הראוי הוא לתת בראש המחקר על הטקסטים ראיות אחדות, כי המאמר "תחיית המתים" אינו שייך לסוג חברי הרמב"ם.

וזאת היא הראיה הראשונה: במאמר דף ז' סימן י' (1) בזכרת טענה נגד

הרמב"ם וסתירת הטענה בצידה. וזה לשון הטענה וסתירתה:

"וכבר סתר מי שסתר דעתנו זה [כלומר: שאין בעולם הבא מציאות גופות

ומן השקר הוא שיהיו כלי הגופות נמצאים לבטלה], באמרו הנה משה ואליהו

עמדו זמן בלא אכילה ושתיה והם גופות; כן יהיו בני עולם הבא. לא עליכם כל

עוברי דרך, הביטו וראו: משה ואליהו, עליהם השלום, עליהם לא היו לבטלה

ששניהם היו אנשים ומבני העולם הזה, אכלו ובהם ושתו לפני המופת ואחריו:

ואיך יקישו מזה למציאות הנמשך שאין תכלית לו. כמו שאמרו: לעולם שכולו

טוב, לעולם שכולו ארוך, איך יהיו בו כלי גוף לבטלה".

הן הטענה הזאת והן סתירתה שייכות לתקופה של המחלוקת הראשונה על

(1) כל הציטטים מן המאמר, הן בעברית הן בערבית, הם לפי ההוצאה: J. Finkel, Maimonides' Treatise on Resurrection. The original Arabic and Samuel ibn Tibbon's Hebrew translation and Glossary. American Academy for Jewish Research, New York, 1939.

ספר המדע, שהתחוללה בסוף ימיו של הרמב"ם ונמשכה אחרי מותו. הראשון שהשמיע את הטענה הזאת הוא מאיר הלוי בן טוהדרוס ואבואלעפיה מטולטולה, אשר במכתבו הראשון אל חכמי לונדון הביא ראיות ממשנה ואליהו, שכלי הגופות לא יהיו לבטלח אפילו בעולם הבא, וז"ל:

„ואם יש אומר, איך יעמוד [קרי: תעמוד] גויה בלי אכילה ושתיה ועצת רשעים רחקה ממני; הממציא הגוף מאין טרם היותו יוכל להעמידו ולהחיותו מבלי אכול ושתו, הלא ציר נאמן [כלומר: משה] עמד בהר ה' ארבעים יום וארבעים לילה, לחם לא אכל ומים לא שתה; גם אליהו כן עשה עד בואו הר אלקים חרבה, גם מיום הלקחו עד היום הזה [כאן נפסק המשפט וצריך להוסיף: לא אכל ולא שתה והנו בגוף]“ (2)

הנשיא ששת מסרקסטי סתר את הטענה הזאת של מאיר, אחרי שהביאה כמעט בלשונה היא, באגרתו אשר שלח גם הוא אל חכמי לונדון וז"ל: (3)

„הלא בעמוד משה רבינו עליו השלום בהר אל תתמה אם היה נהנה מזיו השכינה ולא היה צריך לאכול בימים מספר, ואין מביאין ראיה מאיש אשר בחייו היה כמלאך האלהים... אילו היה חי כל ימיו בלא אכילה ושתיה; כל שכן כי לא היה בלא אכילה ושתיה רק בימים שהיה יושב בהר לפני ה' ובשאר כל ימי חייו אכל ושתה כשאר כל האנשים אשר ולהם גוף וגויה... ואליהו אע"פ שהיה נביא לא השיג אל מעלת משה רבינו כי לא היה יושב לפניו [כלומר: לפני ה'] ומדבר עמו כל הימים שעמד בלא אכילה, ועל כן היה רודף אחרי האכילה לקיים נפשו בגופו...“ (4)

כשנשוא את דברי המאמר נגד דברי שתי האגרות, של מאיר ושל ששת, נראה מיד כי אלה קשורים באלה, ושבעל המאמר שאב את דברי הטענה והסתירה שהבאתי למעלה מתוך כתבי בעלי המחלוקת על ספרי הרמב"ם, ולא להפך. הדברים במאמר הם כלליים וסתמיים, ואי אפשר לחשוב, שהם הם שהולידו את המחלוקת אשר בעליה מכונים בשם במקורות, וטוענים איש נגד רעהו באריכות ובפרוט הענינים. ועוד: אם נניח, שהיה המאמר בידי בעלי המחלוקת, למה לא העלה זכרו בשום מקום ובכתבי הפולמוס מזמן המחלוקת, (5) ולמה אין אף רמז קל למאמרנו במלחמות השם של אברהם בן הרמב"ם המאריך כל כך בענין העולם הבא?

בעל המאמר מקצר ומסכם את דברי האגרת של הנשיא ששת (6) שהבאתי

(2) כתאב אלרסאייל, הוצאת בריל, פריז 1871, דף י"ד, וראה גם עדותו של ירחי, אשר על פיו השלמתי את המשפט המקומע, ב *Jewish Quarterly Review*, N.S. XXIV, p. 342.

(3) האגרת נדפסה על ידי *A. Marx, J.Q.R., N.S., XXV. p. 414*.

(4) שם דף 419.

(5) על ספר „יד רמה“ המיוחס למאיר הלוי ראה דף 92.

(6) בעל המאמר אולי השתמש רק באגרת הזאת גם בשביל הטענה נגד הרמב"ם, ולא באגרתו של מאיר. הנשיא ששת מביא את דברי מאיר כמעט בלשונם הם.

למעלה וכותב: „משה ואלהיו ע"ה כליהם לא היו לבטלה ששניהם היו אנשים מבני העולם הזה אכלו בהם ושתו לפני המופת ואחריו“, במקום שהנשיא ששת מאריך ומפרש, שרק בשעת המופת עמדו משה ואלהיו וכלי אכילה ושתיה, משה כל ארבעים יום בלא הפסקה ואלהיו בהפסקות, אבל מחוץ לימי המופת היו שניהם כשאר בשר ודם.

עד כמה גדולה התלותו של המאמר באגרתו של ששת אפשר לראות מזה שהסיפא במאמר: „ואיך יקישו מזה למציאות הנמשך שאין תכלית לו“, שהיא סתומה עד מאוד, מתבארת יפה רק מתוך דברי האגרת. ששת מבחין בין המופת העומד רק לצורך השעה ובין השארות הנפש אחרי מות הגוף שהוא ענין הנמשך לטבע הנפש הנצחי, והוא מסיק מזה, שאי אפשר להקיש את המופת שהוא רק בן שעה לדבר נצחי הקיים לעולם. וכדאי להביא את דברי ששת במלואם, וז"ל: „והנה ידענו בשכל שנתן לנו כי הוא יסד ארץ על מכונה בחכמה וכוונן שמים בתבונה וכל אשר עשה הוא יהיה לעולם, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע ואין כל חדש תחת השמש ולא ישתנו דרכיו לעולם... [אבל] האותות והמופתים והיד החזקה אשר עשה על ידי נביאיו הקדושים כקריעת ים סוף ותחית המתים הנה המשכיל יודע כי לצורך השעה ולהאמין בנביאיו הקדושים עשה הטוב בעיניו... ואחרי שידענו כי כל אשר יעשה האלהים ויחדש לצורך השעה בחכמה ובתבונה הוא עושה וגם נביאיו להתראות צדקותם ינסה ידענו כואמת כי להחליף הזמנים ולשנות מהלך הגלגלים להמיר טבע האש העולה עשנו למעלה ולרדת למטה וטבע המים הנגרים במורד לעלות למעלה ושאר כל הדברים אשר במאמרו הם עומדים באין שנוי לעולם הנה לא ידענו ולא ספרו לנו אבותינו כי חדש בהם דבר מתקיים ועומד אחרי עבור השעה מימי בראשית עד היום הזה, כי כן החכם שלמה ע"ה אומר ומה שהיה הוא שיהיה ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל חדש תחת השמש. ואין לנו לומר יכול לעשות עד שטרואה שעשה. ויש לנו לדון בכח השכל כי הגוף והגויה ושברא מארבע יסודות המשתנים בכל עת אי אפשר שיתקיימו בלא אכילה ושתיה, אך הנפש החכמה הטהורה שאינה גוף היא החיה אשר ובו תחבק ואותו תעבוד ולעולם היא עומדת“ (7)

חברי ששת אלה היו לנגד עיני בעל המאמר „תחית המתים“ בכתבו (דף כ"ג, סימן ל"ד): „ואמנם יטעה כל מי שיטעה ממי שקדם או יתאחר להיותם בלתי מבדילים בין הענינים הנוהגים מנהג המופת והם לא יעמדו כלל ולא יתקיימו ואמנם יהיו מפני הצורך או לאמת נבואה ובין הענינים הטבעיים הנמשכים תמיד שהם מנהגו של עולם אשר יבארו ו"ל תמיד ויאמרו עולם כמנהגו הולך ואמרו אין מביאין ראייה ממעשה נסים ואמר שלמה כי כל אשר יעשה אלהים הוא יהיה לעולם, עליו אין להוסיף וממנו אין לגרוע. הנה כבר התבאר שהענינים הטבעיים נמשכים תמיד על מנהגיהם, וכבר יבארנו זה גם כן במורה הנבוכים בדברנו בחדוש העולם“.

ואל יוליכנו שולל, שבעל המאמר מזכיר פה את הרמב"ם עצמו. באמת ב"מורה הנבוכים" ב', פרק כ"ט, שאליו מתכוון בעל המאמר, ומדגש רק שטבע העולם הוא קיים ובלתי משתנה אבל המופתים "לא ימשכו ולא ישובו טבע אחר", (8) ותו לא. אולם הנשיא ששת פיתח והרחיב את דברי הרמב"ם האלה ובנה עליהם את סברתו, שאי אפשר ללמוד ממעשה המופת, כי אף הגופות יתקיימו אחרי המות; ובעל המאמר "תחית המתים" סיגל לעצמו את הסברה הזאת.

בתור ראיה שניה, שהמאמר "תחית המתים" הוא מזויף אביא את דבריו בדרך ג' סימן ד'. הרמב"ם כביכול מסביר לנו פה, שהוצרך לבאר בחבורי התלמודיים "את העקרים התוריים", כלומר, שאלוה אינו בעל גוף, ומפני העובדה שהיתה בימיו וז"ל:

אמנם אחרים שפגשתי מאנשי קצת ארצות פסקו לגמרי שהוא [כלומר: אלת] גוף והחזיקו ככופר מי שאמר חילופו וקראוהו מין ואפיקורס.

לשוא נעיין בכל ספרי הרמב"ם כדי למצוא בהם אף אסמכתא קלה למה שמוספר כאן על יהודים ובימי הרמב"ם, ואשר החזיקו למין את מי שלא האמין שאלוה הוא בעל גוף, ואשר למענם חיבר הרמב"ם את חבוריו. ובאמת הרמב"ם לא אמר מעולם את הדברים שהבאתי למעלה מתוך המאמר, ואף כאן אפשר להראות באצבע על המקור שוממנו שאב בעל המאמר את דבריו; והמקור הזה שייך לתקופת המחלוקת השנייה על הרמב"ם, שהתחוללה אחרי מותו של הפילוסוף. בפירושו על "מורה הנבוכים" א' פרק א', משה מסלרנו מבאר שהרמב"ם הוצרך לתורות ב"מורה", שאלוה אינו גוף כדי לסתום פיות אנשים מבני ישראל המחזיקים למין את מי שאינו מודה שאלוה הוא גוף. וז"ל: "צלם ודמות, כבר חשבו בני אדם כי צלם ובלשון העברי יורה על תכונת החבר ותארו וכול'. (9) בני אדם שהזכיר רבינו הגדול רובם הם בני ישראל שאבדה חכמת חכמי ובינת נבוניו ונסתרה כאשר יעד אותנו הנביא ישעיהו יעוד שאינו טוב שנאמר ואבדה חכמה וכול'. ודע אתה המעיין כי מרחב ושיחי וכעסי דברתי עד הנה, כי פעם אחת הייתי קורא בפרק זה עם החכם שהתחברתי עמו ששמו ניקולו דיובינאצו (10) והתחיל ואמר איני יודע למי מגיעין דחקים הללו שחיבר הרב בחלק זה הראשון ור"ל משמות המשתפים והמושאלים והמסופקים בו שהרי חכמי הנוצרים מודים בזה שהשם ית' אינו גוף וחכמי הישמעאלים גם כן מודים ובחבר שהשם ית' אצלם שכל פשוט ולא גשם וכל שכן הפילוסופים האלהיים האמתיים שמוהדים ומזרים במופתיהם ושכן הוא בוודאי שהשם ית' נמצא ואינו גוף, וכל שכן ישראל שקדמו לאלו וקבלו התורה מהר סיני והיו בהם כל זמן נביאים וחכמי לב שבוודאי מודים שכן הוא ובאמת, אם כן למי מגיעין הדברים. והוצרכתי בעל כרחי להשיב לו שהדברים מגיעין לקצת

(8) מורה הנבוכים הוצאת ויניציה דף ק"ה, ב.

(9) עד כאן הציטט מ"מורה" א' פרק א ;

(10) Nicolo di Giovenazzo החכם הנוצרי הזה בלתי נודע לו.

מבני עמנו, ואינם קצת שלא יהיו רבים, שהאמינו שהשם גשם כגשם בני אדם ולו עינים וידיים ורגלים כאדם; ויותר קשה מזה שהמשכיל הבא לדבר אליהם ולומר שאין הכתובים כמשמעם וכפשוטיהם, אכן יש פירוש לכל אחד מהם יחזיקוהו מין ואפיקורס ויקראוהו כופר בשם ובתורתו" (11).

הדעה הזאת, שאלוה הוא גוף, ושמי שמאמין להפך, כלומר: שאלוה אינו גוף, הוא מין ואפיקורס, מצאה לה מהלכים בקרב עם ישראל אך זרק בזמן המחלוקת השנייה על ספרי הרמב"ם. למרות העדות המפורשת של משה מסלרנו וגם של מקורות אחרים חוקרינו אנו אינם יכולים להשלים עם לבם, שחכם מחכמי ישראל היה הוגה באמונה כזאת. ברם הראיתי כבר במקום אחר, (12) שכל ההתנגדות לספרי הרמב"ם נולדה בעיקרה בחוג התיאולוגיה הנוצרית של המאה הי"ג, ושהיהודים קבלו או עליהם את מושג הדת, שנתלבן ונתברר על ידי התיאולוגים הנוצרים. ובלי להפריז ביותר על המידה אפשר לומר, שהאדיקות של היהודים בצרפת ובספרד במאה הי"ג היא בתה של האורתודוקסיה הנוצרית, וכידוע מושג אלוה הלוכש גוף אדם הוא עמוד התוך של הדת הנוצרית. דברי הרמב"ם ב"מורה" א' פרק א. מכוונים, כנראה, דוקא נגד האמונה הזאת של הנוצרים, ואביא כאן את לשונו על פי תרגומו של אלחריזי אשר תורגם לשפה הלטינית ונתקבל אצל הנוצרים, וז"ל:

"רב (13) בני אדם חושבים כי צלם בלשון הקודש יורה על עיני הדבר וצורתו וזה גורם לחייב לבורא שיש לו גוף בעבור שאמר נעשה אדם בצלמנו וחשבו כי האל יש לו צורת אדם ודמות והביאם זה אל ההגשמה הגמורה והאמינו בה וראו בדעתם כי אם ירחיקו האמונה הזאת מהבורא יכחישו הכתוב ויבטלו מציאות הבורא אם לא יהיה לו גוף בעל פנים ויד כהם בתבנית וצורה, אלא שהיא גדולה והדורה לפי מחשבתם וחושבים כי יסודו אינו מבשר ודם וזה הוא תכלית מה שראו שיהיה חלוק בחק כבוד הבורא".

ובאמת הנוצרים מצאו להם דמו לאמונתם בהתגשמות המימרה האלהית, אשר לפיה ישו הוא ואלוה בעל גוף אדם, בפסוק של בראשית א' ב"ו: "נעשה אדם בצלמנו". ואביא פה ובתור משל את דברי תומאס מאקווינו הדרוש גזרה - שוה משני פסוקים של פאולוס השליח אשר בהם באה המלה: "צלם", בכדי לקיים את האמונה הזאת, וז"ל "ועוד יש כנראה ביחוד קורבה מה בין המימרה

(11) הציטט הזה מפירושו של משה מ ס ל ר נ ו הובא אצל: ואני תקנתי ע"פ, 3. הערה, 23 דף J. Perles, M. G. W. J. 1875 Ms. Opp. 576 p. 10a.

(12) ראה מאמרי:

Christian Theology and the Jewish Opposition against Maimonides, Journal of Theological Studies XLIII (1942) 68.

(13) המלה "רב" איננה במקור הערבי, שהוצא לאור על ידי מונק, וברור הוא, שהקורא הנוצרי לא היה מהסס ליוחס לעצמו את הדעה המובעת כאן. ניקולי דיובינאצי הנזכר אצל משה מסלרנו הרחיק, כנראה, את עצמו מן הדעה האורתודוקסית הנוצרית, והיו רבים כמוהו.

האלהית ובין טבע האדם; האדם הוא מין מיוחד לעצמו לפי שהוא בעל שכל ואלא המימרה קורבה יש בינה ובין השכל, ולכן היונים קוראים הן למימרה הן לשכל: לוגוס. וראוי ביותר הוא שהמימרה תחבק בטבע השכל; ולכן, מפני הקורבה הנזכרת הן השם „צלם“, והן „המימרה“, מיוחסים לאדם בכתבי הקדש. והנה השליח אמר על המימרה, שהיא צלם של אלהים בלתי נראה לעינים [אל הקולוסיים א' י"ה]; וכמו כן אמר על בן אדם, שהאיש הוא צלם ואלהים וכבודו (אל הקורנתיים י"א ז) (14).

אין לתמוה, איפוא, כמו שכבר הראיתי במאמרי הנזכר שבעלי הדת הנוצרית אשר שקדו על טהרת אמונתם המקובלת החרימו את „מורה הנבוכים“ ואת „ספר המדע“ של הרמב"ם ושרפום בתור ספרי מינות, אחרי שמצאו בהם דעות ושהן בתכלית הנגוד לאמונתם. ומתנגדי הרמב"ם מתוך היהודים אשר קבלו מאת הנוצרים את המושג, שעיקר הדת היא האמונה בפשט המקרא חיקו את דרכי התיאולוגים הנוצרים והחרימו אף הם את ספריו ובתור ספרי מינות. היוצא מכל האמור למעלה הוא, שהרמב"ם עצמו היה אחרי מותו בחזקת כופר והיה נקרא מין ואפיקורס ועל ידי מתנגדיו הנוצרים והיהודים. ובכן משה מסלרנו מפרש את דברי ה„מורה“ על פי העובדה שהיתה וכימי הוא, היינו אחרי מותו של הרמב"ם; ובעל המאמר „תחית המתים“ חוזר על דברי המפרש ובשימו אותם בפי הרמב"ם הוא מחליף את העתים ומסלף את המאורעות.

כדי לשזר את ראיותי ולעשותן לחוט המשולש אביא כאן ראיה שלישית מתוך דברי המאמר דף ל"א. כאן הכניס המחבר את עצמו בדיון שאלה מוזרה, והיא למה איתר השם כל כך להודיע לעם ישראל את המופת של תחית המתים, ולמה אין בתורה זכר לענין הזה. למענה השאלה הזאת מסביר המחבר, שעם ישראל היה חי בראשונה בתוך הכת של עובדי עבודה זרה, והיה שטוף כמות דעות נפסדות בענין הדת, ולא האמין בנביאים ובמופתים. אחרי כן נתן ה' לעם ישראל את התורה וחדש לפני עיניו מופתים גדולים אשר על ידיהם נתאמתו נבואות הנביאים וחדוש העולם, אבל ענין המופת של תחיית המתים לא נגלה לעם ישראל אלא אחרי עבור זמן רב עד „שנתחזקו אלו הפנות והתאמתו במשך הדורות ולא נשאר ספק בנבואת הנביאים ולא בחדוש הנפלאות, ואחר וכן ספרו לנו הנביאים מה שהודיעם השם מענין תחיית המתים והיה קל לקבלו“. כל זה נעשה מפני „שדוע השם שאם יאמר להם חדוש תחיית המתים היה אצלם נמנע וירחקו ממנו מאד והיו בוזים גם בעבירות“. בעל המאמר מוצא למעשה התחבולה הזאת על ידי ה' אסמכתא בפסוק שמות י"ג י"ז: „ולא נחם אלהים ירך ארץ ופלשתים כי קרותב הוא וכול“.

הרעיון, אשר עליו מבוסס המענה לשאלה הנזכרת הוא רעיון ההתקדמות, כלומר: גלוי עיני הדת עשוי היה לפי בעל המאמר מדרגות, מדרגות; ועם

ישראל היה עולה באמונתו במופתים ממעלה תחתית אל מעלה עליונה עד שהשיג את המופת של תחית המתים והאמין בו. וראה כמה מזוזר ובלתי הגיוני הוא הרעיון הזה של ההתקדמות בענין האמונה במופתים! הרי כשנתן ה' את תורתו לבני ישראל וחדש לעיניהם את המופתים הגדולים, עיקר האמונה במופתים ובנביאים נשתרש בלבים באותו המעמד; ולמה נחשוב שהיה קשה להם אז לקבל גם את האמונה בתחית המתים, עוד שהשם היה נזקק לאחוז בתחבולה וילהמתין עד שיעבור זמן רב קודם שגלה על יד הנביא את המופת של תחית המתים? ואם המופתים הראשונים והגדולים שנגלו לעיני כל לא היו הוכחה גמורה על אמיתת הנבואה מה יועיל בכך המשך הדורות? כשנשואה לנגד עינינו את הרעיון הזה של התקדמות בענין האמונה במופתים נראה מיד, שהוא כולו קליפה ואין בו תוך, ואיך אפשר ליחס להרמב"ם תפיסה משונה כזאת?.

באמת כל הרעיון הזה של ההתקדמות בא לו לבעל המאמר מתוך "מורה הנבוכים" ג', פרק ל"ב. הרמב"ם מגלה שם לעינינו את הרעיון של ההתקדמות והתפתחות שהוא העיקר ביותר חשוב בכל תורתו ואשר חוקריו לא עצמדו עדין כהתגן על ערכו. אבל הרעיון הזה יש ב"מורה" מוכן שהוא לחלוטין אחר ממה שאנו מוצאים במאמר "תחית המתים". לפי הרמב"ם חוקר ההתפתחות שולט הן על יצירת בעל החיים ואיברי גופו והן על התקדמות הדעות והמוסר בחברה האנושית. ההתפתחות הזאת היא אטית ובמדרגות, והיא במהותה התקדמות על דרך ההסתגלות לתנאי המקום והזמן. והרמב"ם מבאר שמפני שטבע האדם נוטה תמיד אל המורגל אי אפשר לו לאדם להניחו פתאום, ולכן ה' לא צונו על ידי משה להנפת מיני העבודות כולם ולבטלם כי אז היה מה שלא יעלה בלב לקבלו כפי טבע האדם.

התחבולה האלהית היתה להוציא לפועל את ההתפתחות בדעות של המין האנושי לא על ידי השלטה פתאומית של תורה וחוקים שלמים, אלא על ידי הסתגלות אטית ופרוגרסיבית לתנאי הרמה התרבותית של החברה האנושית. הרעיון הזה של התחבולה האלהית, רעיון שנשנה במאה הי"ט על ידי הגל, אפשר לפי הרמב"ם למצוא, רמו בפסוק בשמות י"ג י"ז.

הפסגה העליונה בדעות אשר תעלה ובה החברה האנושית בתכלית התפתחותה מוצגת ב"מורה" בדברים ברורים אף כי באופן בלתי ישר ובעקיפין; הרמב"ם מסביר שם שאילו צוה משה בזמנו לבטל המורגל בכת אחת, היתה זה אז כאילו יבוא נביא בזמננו זה שיקרא לעבודת השם ויאמר: השם צויה אתכם, שלא תתפללו אליו ולא תצומו ולא תבקשו תשועתו בעת צרה אבל תהיה עבודתכם מחשבה ומשלתי מעשה" (15)

בעל המאמר "תחית המתים" שאב את הרעיון הזה של ההתפתחות מן ה"מורה" והשתמש בו למגמתו הוא, אבל בהשתמשו בו סירס לגמרי את מחשבו,

שהרי הרמב"ם מדבר בהתפתחות הדעות בדרך השכל, ואילו בעל המאמר נושא את יגלה של התפתחות האמונה במופתים שאין לה שחר כלל וכלל. ההבדל בין דעתו של הרמב"ם לבין דעתו של בעל המאמר הוא הבדל עיקרי היורד עד היסוד של תפיסת עולמם הכללית. הזכרתי כבר למעלה מהו טיבה של התכלית האחרונה לפי הרמב"ם, ולפי בעל המאמר ה"תכלית המכוונת היא מופת תחיית המתים והגמול והעונש ואחר המות לגוף ונפש" (16). אליבא והאמת התכלית הזאת המתוארת במאמר היא הציר העיקרי אשר עליו סובבת הדת הנוצרית, ואין לך סתירה יותר גדולה מהסתירה אשר בין דעת הרמב"ם, ש"בעולם הבא אין גוף וגויה" ובין דעת בעל המאמר שיש גמול ועונש אחר המות לגוף ולנפש" (17).

אחרי הראיות שהובאתי לעיל, שהמאמר תחיית המתים לא חובר בידי הרמב"ם אפנה לדון בשאלת הטקסטים ואמשיך את החקירה בה מן הנקודה אשר הגיע אליה החכם ובעט. לפי דברי החכם הזה, אשר הרחיק ללכת במחקרו יותר מכל אלה שקדמוהו, "נוצרה במשך שנים לא רבות ושלשלת מרובעת של נוסחאות ערביות ועבריות ומאמר תחיית המתים: המקור הערבי של הרמב"ם — תרגומו העברי של יבן תבון — העתקת התרגום הזה לערבית ע"י יוסף בן יואל — ישוב העתקת העתקה הזאת לעברית ע"י אלחריזי" (18). מן המספר הזה של ארבעה טקסטים אשר קבע ובעט ונכח בראשונה את המקור של הרמב"ם אשר לא היה במציאות כלל ספי שראינו למעלה, ואשר לנוסח הערבי שהוציא לאור פנקל ואביא ראיות שהוא תרגום מעברית ואעשה את הראיות סוגים סוגים. א) המתרגם הערבי לא דייק במחבנה של המלה העברית. למשל, במאמר דף י' כתוב: "(המאמינים שמלאכים ומוני עולם הבא הם גופות) יחשבו שלא יודע מציאותם רוק ומקובל ומצד התורה ושואין ושם חרך, עיון ושירה על מציאות המלאכים ולא על השאר הנפשות, כמו ושומר מי שיקשוב שהגיע לידיעת האמתות ברגע ובדעות ההם החלושות ורפיון הבקשה והעדר החכמות כולם וההסתפקות בפשטי המקובלות". מה ושמתחאר פה הוא הנגוד בין הכרה בדרך השכל והעיון ובין הארה ומיסתית, שהיא פתאומית, וכת רגע ושמשגיגים אותה מתוך עויבת המחקר ומתוך רפיון השכל. המילה, "ברגע" היא עיקרית בתאור של אותה ההארה המיסתית הבאה לאדם פתאום ובסת אחת. אבל בטקסט הערבי נמצאת המלה: "באלהוינא", כלומר: "בנחת, בלא שורח", ואין לזה שום מחבן בקשר עם ההארה המיסתית אשר עליה סובב הדבור במאמר. המתרגם הערבי הבין כנראה

(16) מאמר, "תחיית המתים" דף ל"ו.

(17) סתירה אחרת בין דברי המאמר והרמב"ם ואף בין דברי המאמר עצמו אנו מוצאים במאמר דף ל"ב וז"ל: "כי המופת האמתי ראיה גמורה על חדוש העולם כמו שביארנו במורה הנבוכים". ואלא ב"מורה" הענין הוא ממש להפך, וגם בעל המאמר עצמו מביא בדף ל' את דעתו הנכונה של הרמב"ם וז"ל: "וכבר בארנו במורה הנבוכים בדברנו בחדוש העולם שעם אמונת חדוש העולם יתחייב בהכרח שיהיו המופתים כלם אפשריים"

(18) בתרביץ שנת י"א (1940) דף 628

את המלה „ברגע“ כעין „מרגוע“ (19), וראוי גם לציין, שההארה המיסתית היתה כעין סגולה של המתנגדים הצרפתיים על הרמב"ם, כי ובצוואתו המזויפת של הרמב"ם לבנו ואברהם נמצאת קריקטורה חריפה של מיין ההכרה הזו וז"ל: „ושמור נפשך מאד מדברי רוב הבורי אנשי צרפת היא פרנציה אשר לא יראה להם שהם מכירים הבורא ית' אלא יבעת אכלם בשר השור שלוק מטובל בחומץ ובשומים והוא טובול הנקרא בלשונם סלסא (20), ויעלה איד החומץ ועשן השמים אל מוחם ויחשבו להשיג ובהם הבורא ית' בכל שעה (21).

(ב). לפעמים תולך הערבי אחר נוסח עברי משובש. למשל: דף כ"ט, שורה י"ז: „ותפרש לו הפסוקים“, ובערבית: „כאנת תתאוול לה“. אבל הגרסה הנכונה היא על פי רוב כ"י העברים „אלו“ ולא: „לו“. ועוד, בדף ל', שורה ח': „ואמנם נצטרך לפרש הדבר שפשוטו נמנע“, והערבי שתרגם את המלה „הדבר“ ב„אלכלאם“ קרא כנראה „הדבור“; אבל „הדבור“ עדיף. כמו כן, בדף ז', שורה א': „פנינים“ שתורגמה: „גואהרנא“, היא גרסה משובשת למרות ביאורו של בנעט (22). העיקר הוא: „ענינו“ כמו בכ"י: ד' מ', שנשתבש על יד הסופר „לפנינו“. חלוף וה"פה“ ב„עין“ קל עד מאוד.

(ג). הסגנון של הנוסח הערבי מושפע ועל ידי העברי. חאה, למשל, את התרגום מילה במילה של המשפט העברי דף ה' שורה ה': „ואמרנו שאנחנו לא ראינו בני אדם נושאים הנותנים וכול“—„וקלנא אנא לא נרי אלנאס יאכדון ויעטון וכול“ וראה גם דף ה', שורה י"ו; ודף י"ד, שורה י"ה; ועוד אחרים ורבים. כמה רחוק סגנון הנוסח הערבי של המאמר מסגנון הערבי של הרמב"ם אפשר לראות בנקל כשנשוה משפט אחד של ה„מורה“ הערבי עם משפט המאמר המבוסס עליו: מורה (ג', פרק ל"ו): (23) „אדא אנולת בכם הדה אלאפאת ועקאבא לכם אן המלתם תלך ואלאפאת מחמל אלאתפאק פאזידכם מן דלך ואלאתפאק בזעמכם“. המאמר דף ל"ו, שורה י': „יעני אנכם תגעלון מא ינול בכם מן הדה ואלאפאת אתפאק לא אנהא עקאב ופקאל אנה תע' ידים בשדה גצב דלך אלשי אלדי צונתמות ואתפאקא...“

קל מאוד להוכיח, שהנוסח הערבי הנמצא ובידינו הוא דוקא תרגומו של יוסף בן יואל. בהקדמה שהמתרגם הערבי יוסף בן יואל צרף לתרגומו ושלא נשתמרה אלא בתרגום העברי (24) הוא מבאר את הדרך שאותו בתרגומו, ובין יתר דבריו, הוא

- (19) בנעט מהפך את הקערה על פיה בתקנו במקום הזה את הנוסח העברי על פי הערבי. ראה תרביץ י"ב דף 41.
 (20) כלומר: ציר או רוטב.
 (21) קובץ ב' דף מ.
 (22) תרביץ י"ב דף 41.
 (23) הוצאת מונק דף ע"ז, ב.
 (24) הוצאת פינקל דף 102, וראה את דבריו הנכונים של בנעט בתרביץ י"א

דף 265. לעיני המתרגם העברי היה כנראה טקסט ערבי כתוב באותיות עבריות ולכן הוא שגה לפעמים והעביר מלה ערבית באותיותיה לתוך הנוסח העברי בהשבו שהוא מלה עברית. כן למשל, במשפט: „באשר גנבו ממליו הנפלאים“ המלה „גנבו“

אומר: „ועל כן תמצא כי אפרש מלה בקצת מקומות בלשון הראוי לה, ובמקצתם אחליף המלה ההיא ולא אעזבנה דבקה בה, ודמיון זה מלת ענין, כי יש אפרשנה ענין, ועתים כוונתה, ופעם מעמה, ופעם דבר; וכן מלת גוף אפרש אותה גשם, וגויה, וגרם, ועצם, וגוף.“ כשנבדוק את הנוסח הערבי של המאמר נמצא באמת, שהמלה ענין תורגמה לארבע לשונות: מעני - ענין ברוב המקומות, אמר - דבר, למשל דף י"ב שורה ב'; גרץ-כוונתה, למשל; דף ה', שורה י"ב; אחואל-מעמה, דף ב. שורה, י"ז. והמלה גוף תורגמה לחמש לשונות: גסם, ברוב המקומות; גס, למשל דף ז' שורה ד'; גרם, דף כ"ג, שורה י"ג, לפי הנוסחה בכ"י ה, (ובלי-ספק צריך לקרוא גרם ולא גדם, כמו שהדפיס פינקל). ולפלא הוא בעיני, שהחכם בנעט ראה את כל הענין הזה ולא הסיק ממנו את המסקנה הנכונה, שהטקסט הערבי הנדפס הוא תרגומו של יוסף בן יואל.

בנוגע לטיבו של התרגום הערבי של יוסף בן יואל, בנעט גוזר, (25) כי המתרגם „השתמש בחופש... במידה גדושה... ויחד עם זה לא טרח או לא הצליח לרדת לסוף דעתו של המחבר“. אבל ברור הוא, שבנעט דן את המתרגם לחובה לא על - פי הטקסט הערבי אשר בידינו, כי הלא זה נחשב בעיניו למקורו של הרמב"ם, אלא על - פי התרגום העברי שנעשה מתוך תרגומו הערבי של יוסף בן יואל. אבל אין לנו להאשים את בעל התרגום הערבי מפני שמתרגמו העברי לא דייק! ובאמת צריך להודות, כי תרגומו של יוסף בן יואל, למרות הפגמים אשר בו, אינו נופל ממדרגת התרגומים הטובים. וראיה לדבר, שאלה שקראוהו עד עתה חשבו, שהוא טקסט מקורי של הרמב"ם.

אין אנו יודעים מאומה על אודות יוסף בן יואל ועל ארץ מושבו. בנעט (סובר, 26) שהוא תרגם את המאמר בערבית בשביל „יודעי ערבית ומבין משכילי ישראל (שלא היו מעטים, ביחוד בספרד) אשר ביכרו לקרוא את המאמר בשפה ערבית צחה ושוטפת“. אבל מסופקני מאד אם במאה הי"ג רובו כל כך שומעי ערבית בין היהודים בספרד הנוצרית (ורק ולספרד הנוצרית אפשר להתכוון, שהרי מספרד הערבית, גורשו היהודים במאה הקודמת). ואדרבא, מתוך ההתלבטויות והקשיים של משלחת קהילת רומא אשר השתדלה למצוא בספרד את הנוסח הערבי של פירושי הרמב"ם על המשנה וגם מתרגמים להם, אפשר ללמוד, שידיעת הערבית היתה נדירה עד מאד בספרד. וכדאי להביא כאן את עדותו המענינת של שלמה בן אהרן על הפצת השפה העברית המדוברת דוקא והזנחת הערבית. לביקשת שליח קהילת רומא לעזור לו בטורח מצוותו, משיב הרשב"א ב"ז: „ומה לעשות לך כי הספרים אינם מצויים אצלנו ומימינו לא הרגלנו ללמוד ולשון ערב ולא רגל על לשוננו כי לשון הקדש נטה שפירחה

אינה מובנת ואפשר שהיא המלה הערבית, „גנב“, בטובן : להמנע, להתרחק מדבר-
 פה. בנעט במאמר דף 266, פותר את הקושיה באופן אחר.

(25) שם דף 267.

(26) שם דף 269.

בכל ארץ הצבי ולא יהל שם ערבי, ומאבותינו הקדושים לא נחלנוהו נחול כי אין להמיר טוב וברע וקדוש בחול". (27) מאידך גיסא, כל כתבי־היד של הנוסח הערבי הנמצאים נכתבו בתימן, (28) וגם אלה המחברים שהביאו בספריהם את חברי המאמר בערבית תימניים היו, ולכן אפשר שהתרגום עצמו נעשה בתימן, הארץ אשר בה העריצו מאד את הרמב"ם.

לפי דברי יוסף בן יואל בהקדמתו הגיע אליו המאמר מאת שמואל ׳ן תבון ח"ל: "וזאת האגרת... החבר המביין הנסבד ר' שמואל בן תבון ידידנו הנאמן המשכיל בכל חכמה העתיקה מלשון הקודש כהגיעה מאת הרב אליו וישלחה אלי במצוותו". מהו צד האמת בכל המסופר כאן? אין לחשוב, שיוסף בן יואל בדה ומלבו את כל המעשה, אלא הוא קבל, ובלי ספק, את הנוסח העברי של המאמר בצרוף ומכתב של ידידות אשר בו היה כתוב, ששמואל ׳ן תבון שולח אליו את תרגום המאמר במצוות הרמב"ם. ואחרי שראינו, שהמאמר עצמו הוא מזויף, עלינו לשאול אם שמואל ׳ן תבון עצמו זיפו והשתדל להפיצו בין קהילות היהודים? ואין להסס לענות על השאלה הזאת בשלילה גמורה: כי איך ניחס זיוף כזה לשמואל ׳ן תבון וביחוד, כשאנו רואים עד כמה בולטת במאמר הנטיה לסגל את דברי הרמב"ם לתורתם של הנוצרים? יש רגלים לחבר, שהמאמר "תחית המתים" נתחבר הרבה זמן אחרי מותו של שמואל ׳ן תבון. כל הפרשה על המופתים במאמר ודף ל"ד ולקוחה ישירות או מתוך כלי שני מספר שחבר טומס מאקוינו לכל המוקדם ובשנת 1254 29), אבל על כל הענין הזה וגם על חוג היהודים אשר זיפו את המאמר ואף חבורים אחרים אדבר במקום אחר.

התרגום הערבי של יוסף בן יואל נעתק שוב לעברית על ידי מי שחותם את שמו: יהודה בן שלמה בן חריזי. (30) אבל עבירה גוררת עבירה, וזיוף מוליד זיוף, ואין שום ספק בדבר, שיד אחריו לא נגעה במאמר הזה. התרגום העברי הוא בלתי מדויק וחפשי ביותר, ובנעט עצמו, שעמד על טיבו וראה את מומיו הוכרח להודות, שאלחריזי עשה את מלאכתו "בחפזון גדול". יכרם אין אנו יודעים כמה שעות קבע אלחריזי להעתקה הזאת, ועינינו רואות רק תרגום ממדרגה פחותה, ובכן למה ניחסה לאלחריזי? ביחוד, שכל מעשה המאמר קרה, כמו שראינו, אחרי פטירתו של אלחריזי! כנראה כוונתו של המתרגם העברי המתכסה בטליתו של אלחריזי היתה לחקות את דרך אלחריזי האמיתי ולהעתיק את המאמר בשפה קלה ונטולת הטרמינולוגיה המדעית הקשה, שהרי אותו המניע אשר הניע את אלחריזי בשעתו לתרגם את "מורה הנבוכים" (31) הניע

(27) ראה דברי יוסף בר יצחק בן אלופאל בהקדמתו לתרגום של פירוש הרמב"ם למסכת שבת.

(28) מלבד הקטע בבדליאנה ואף זה נכתב במזרח.

(29) הספר הוא: In II. Sent. Dis. 18, Quaest. 1; art. 3.

(30) פינקל דף 102.

(31) על־אדות התרגום הזה של אלחריזי ועל מקום וזמן עשיתו ראה מה

שאני עומד לפרסם ב"מצודה" הנערכת על ידי רבידובין.

גם - כן את המתרגם העברי של המאמר והוא להקל את קריאתו. כי לפי דבריו ׳ תבון ״העמיק הענין ולא סקל המסלה״. והיות שהוא מילא כלפי המאמר את אותו התפקיד שאלחריזי מילא כלפי ״המורה״ כנת את עצמו בשם ״יהודה בן שלמה אלחריזי כדי לעשות התאמה שלמה בין המאמר והמורה״. (32) בתרגום העברי הזה של המאמר השתמשו המחברים של ספר ״תורת האדם״ המיוחס ל״הרמב״ן, ״יד רמה״ המיוחס למאיר הלוי אבואלעפיה. ומן הנמנע הוא, שמאיר אבואלעפיה ראה את התרגום הזה, שנעשה זמן רב אחרי מותו ולכן אחת משתיים: או שהציטט מן המאמר והוכנס אחר כך בתוך ״יד רמה״, או שמאיר הלוי לא חיבר את הספר והוא. ברם על השאלה הזאת וכמו כן על שאלת ״תורת האדם״ לא אעמוד במקום הזה.

נסכם: המאמר ״תחית המתים״ אינו פרי עטו של הרמב״ם, אלא זיוף. הוא נתחבר ולכתחילה בעברית - לכל המוקדם במחצית השנייה של המאה ה־יג, והנוסח העברי הופץ בין קהילות ישראל בתור תרגום שמואל ׳ תבון של המקור הערבי כביכול של הרמב״ם. הנוסח העברי תורגם לערבית על ידי יוסף בן יואל, אולי בתימן, וטכסט התרגום הערבי הזה הוא הנדפס על ידי פינקל. לבסוף, התרגום הערבי של יוסף בן יואל תורגם שוב לעברית על ידי פלוני - בן - פלוני ובתרגום הזה השתמשו המחברים, או המוציאים לאור, של הספרים: ״תורת האדם״ ״יד רמה״.

התועלת בהוכחתנו, שהמאמר תחית המתים הוא מזויף, היא גדולה עד מאד. כי הנה עתה בידינו תעודה חשובה, אשר בה משתקפת בכל תקפה תנועת ההתנצרות של הדת העברית, שהחלה מאז בין היהודים בצרפת ושהתגבשה מתוך התסיסה שעוררה על ידי ספרי הרמב״ם. אבל גם על זה אאריך דבורי במקום אחר (33).

(32) ואינו מן הנמנע גם כן ששם המתרגם העברי של המאמר היה באמת אלחריזי כי שם משפחה כזה מצוי; ושם משפחה: ששת אשר לאחד מבניה ר' מאיר, הקדוש המתרגם את מלאכתו היה מצוי גם במזרח. ראה K. Albrecht, *Tahkemoni vorkommenden Angaben über Harizis Leben, Studien und Reisen*, Göttingen, 1890. p. 12.

(33) וראה מה שכבר כתבתי בענין הזה במאמרי האנגלי: Christian theology, etc.